

H I S T O R I J S K I Z B O R N I K

Godina XXXV (1)

Zagreb 1982.
Izvorni znanstveni članak
UDK 949.713 »15/18«: 355.457.1

O ZNAČENJU VOJNE KRAJINE U HRVATSKOJ POVIJESTI*

Jaroslav Šidak

Zadaća ovog proslova, kojemu iz više razloga nedostaju neka obilježja referata u pravom smislu te riječi, sastoji se u pokušaju da se, s posebnim obzirom na historiografiju u nas, utvrde i osvijetle oni problemi koji se još uvijek nameću kao bitni kada nastojimo ocijeniti značenje Vojne Krajine u povijesti hrvatskog naroda od XVI do XIX stoljeća. Pri tome se, dakako, ne može mimoći činjenica da je njezin postanak uvelike uvjetovan masovnim doseljavanjem srpskog življa na prvobitno hrvatski etnički prostor, pa Vojna Krajina po toj svojoj komponenti pripada i povijesti srpskog naroda u hrvatskim zemljama.

Ne može se nipošto smatrati slučajnošću da je upravo nacionalna komponenta u postanku i razvoju Vojne Krajine postala 1861. prvi put predmetom rasprave u Hrvatskom saboru, a da je pet godina kasnije Franjo Rački objavio prvi samostalan znanstveni rad o obrani hrvatsko-slavonske granice, i to »s gledišta državopravnoga«, kako on sâm ističe u njegovu naslovu.¹ Ako je spomenuta rasprava, koju je svojim protestom potaknuo patrijarh Josif Rajačić, pokazala da je poznavanje krajiške problematike bilo tada općenito

* Autor je ovaj tekst, kojemu je naknadno dodao bilješke, pročitao 23. studenoga 1981. na znanstvenom skupu koji je Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu priredio u povodu 100. godišnjice sjedinjenja Vojne Krajine s Hrvatskom.

¹ F. Rački, Ob obrani hrvatsko-slavonske granice u XVI. i XVII. vieku s gledišta državopravnoga. Književnik. Časopis za jezik i povijest hrvatsku i srbsku i prirodne znanosti. Godina III, Zagreb 1866, 510—541. — Prije ovog rada pojavila su se u novijoj hrvatskoj historiografiji samo tri manja priloga iz pera dvojice nestručnjaka, izrađena na temelju starije literature, uglavnom njemačke. Luka Ilić Oriovčanin je u Arhivu za povjestnicu jugoslavensku V, Zagreb 1859, objavio dva članka: »Postanak c. kr. vojničke Granice« i »Ustrojenje političko-ekonomičko c. kr. vojne Granice« (101—127), a Mijat Stojanović članak »Nješto iz povjestnice uređivanja vojničke naše Krajine«, na i. mj. VII, 1863, 72—91.

veoma oskudno i u nekim bitnim pitanjima čak sasvim pogrešno,² Rački se s pravom ograničio na državnopravnu stranu ove problematike — u doba kada je pitanje povratka Vojne Krajine postajalo jednim od najaktualnijih u hrvatskoj politici. A ni Račkom nije moglo biti poznato sve što je za razumijevanje toga pitanja odlučno.³

Uza sve to je Rački u temeljnim crtama dobro prikazao nastajanje Vojne Krajine od godine 1522. dalje i borbu koju je Hrvatski sabor nakon 1578. vodio za teritorijalno jedinstvo hrvatskoga kraljevstva. Zahvaljujući njegovu upornom otporu protiv težnji austrijskih vojnih vlasti da široko područje duž granice izuzmu ispod vlasti hrvatskog bana i sabora, dvor je bio primoran da uvijek iznova, barem u načelu, prizna pravo Hrvatske na tako otuđeni teritorij. Taj je najzad, poslije istjerivanja Turaka i obnove slavonskih županija u sredini XVIII st., bio tek za nepunih pet tisuća četvornih kilometara manji od teritorija građanske Hrvatske i Slavonije.⁴

Iako se njezina granica prema Osmanskom carstvu, s nekim manjim promjenama, uskoro ustalila na liniji koju je prodor Turaka dosegao uglavnom još u sredini XVI st., ona je, okljaštrena i osiromašena, bila nemoćna da tu

² Polazeći od neispravne pretpostavke da je I. Kukuljević u svom govoru 29. IV 1861. ustvrdio »da je vojničke Krajine žiteljstvo čisto hrvatsko« — on je, prema saborskom Dnevniku, rekao da je Krajina »naseljena čistim narodom našim«. ne spominjući pri tome uopće hrvatsko ime — patrijarh je u svom pismu od 13. svibnja izjavio da je »žiteljstvo Krajine hrvatske bilo u početku čisto ovejano srbsko« i da je »tek od onoga vremena, kako je granica na polkove razdijelena (dakle, od sredine XVIII st.; J. Š.) ušlo u nju nešto od hrvatskog naroda«. Ovo ograničavanje hrvatskog življa, u skladu s Karadžićevim shvaćanjem, isključivo na kajkavce, potaklo je Kukuljevića da u svom odgovoru 15. VI opravdano konstatira kako »Srbljima u Hrvatskoj kraljevini kao političkomu narodu neima uspomene, ni pismena traga, ni u zakonu ijednom ni u historiji kritičnoj«, ali je i on pogriješio ustvrdivši da je u Krajini »od pamtievieka čisti hrvatski narod stanovao obojeg vjeroizpoviedanja, tako iztočnog kao zapadnog«. Tu je raspravu Hrvatski sabor završio donošenjem čl. XXXI kojim prvi put »pripoznaje« »da u troj. kraljevini ima i naroda srbskoga«. — Usp. o svemu tome J. Sidak, Politička djelatnost Ivana Kukuljevića Saksinskoga Radovi Instituta za hrvatsku povijest 2, 1972. 85—86 (i Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, Zagreb 1973, 257—258). Usp. i Branka Pribić, Srpsko pitanje pred Hrvatskim saborom godine 1861, Časopis za suvremenu povijest XII. 1980, br. 1, 79—85. Vaso Bogdanov, Važnost Vojne Krajine i njenih zastupnika u Hrvatskom saboru 1861, Zbornik Hist. instituta JAZU 3, 1960, 59—214, koji je ovaj rad ispunio uglavnom obilatim citatima iz štampanih izdanja saborskog Dnevnika i Spisâ I—III, nije ovu diskusiju uopće uzeo u obzir.

³ Tek je Radoslav Lopašić u desetljeću između 1879. i 1889, dakle još za života Račkoga, položio temelj za daljnji znanstveni rad o Krajini svojim cjelovitim prikazom razvoja Hrvatske krajine do početka XIX st. (u knjizi »Karlovac. Poviest i mjestopis grada i okolice.« Zagreb 1879. 174—229) i zbirkom arhivske građe »Spomenici hrvatske Kraiine« I—III, MSHSM XV, XVI i XX, 1884—89, koja dopire do sredine toga stoljeća i koja je, unatoč različitim nedostacima, zadržala svoje značenje do danas.

⁴ Prema podacima Stjepana Srkulja, Hrvatska povijest u devetnaest⁴ karata, Zagreb 1937, površina Vojne Krajine iznosila je sredinom XVIII st. nešto preko 21 tisuće km², a Banske Hrvatske (bez banske Krajine) gotovo 24 tisuće km².

granicu i trajno obrani. Pomoć koju su joj u tome više od jednog stoljeća pružale susjedne unutrašnjoaustrijske pokrajine,⁵ ma koliko to odgovaralo i njihovu vlastitom interesu, bila je doista golema, ali da se Vojna Krajina mogla uopće izgraditi u čvrst obrambeni bedem, omogućilo je tek masovno naseljavanje prebjega s turskog teritorija, koje se nije uvijek provodilo dobrovoljno. To se pogotovu događalo za »dugoga turskog rata« nakon »godine rasula«, kako su suvremeni osmanski kroničari nazvali slom Hasan-pašine ofenzive pod zidinama Siska 1593. Najnovija su istraživanja, doduše, pokazala da dijaspora hrvatskog naroda nije proistekla samo iz paničnog bijega pred silovitim osvajačem nego da je velikim dijelom bila smišljeno provedena preseljavanjem ugroženog življa na vlastelinstva u daljem i sigurnijem zaleđu izvan Hrvatske.⁶ Tako su pogotovu plodni i napušteni krajevi u savsko-dravskom međurječju, koji su u suvremenim izvorima obilježavani kao »deserta«, tj. pustinja, postali oko 1600. pogodno tlo za smještaj došljaka koji su ondje preuzeli vojnu dužnost graničara.

Ti su se došljaci obično sami služili imenom Vlaha, odnosno »vlaških sinova«, ističući na taj način ponajprije svoj društveni položaj slobodnog stočara-ratnika kakav su uživali i pod turskom vlašću. A budući da su se od starosjedilaca razlikovali, između ostaloga, i po vjeri, razumljiva je i upotreba naziva »natio Valachorum« za njih u ponekom dokumentu izrazito službenog značaja. Prema tome, ime Vlah samo je sinonim etničkog imena Srbin, pa nema opravdanog razloga da se ono i danas još u ozbiljnim znanstvenim radovima piše s malenim početnim slovom.⁷

⁵ Budući da su u tome svojim sredstvima i ljudima sudjelovale, osim Kranjske i Goriške, također Štajerska i Koruška, pretežno naseljene Nijemcima, nije ispravno govoriti samo o slovenskim pokrajinama: kako se to u našoj literaturi u novije vrijeme udomaćilo.

⁶ Usp. o tim migracijama u tadašnju zapadnu (Gradišće) i sjevernu Ugarsku (Slovačka) novije radove Kvetě Kučerové, Naseljavanje hrvatskih seljaka u Slovačkoj i njihov socijalni položaj, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 5, 1973, i »Chorvátí a Srbi v srednej Európe«, Bratislava 1978.

⁷ Budući da je riječ Vlah dobila s vremenom pogrdan prizvuk, razumljiva je težnja da se njezina upotreba izbjegava i ondje gdje je izvori isključivo upotrebljavaju za srpski živalj na tlu Krajine. U Historiji naroda Jugoslavije II, 1959, nastojala se ta neugodnost izbjeći pisanjem vlašskog imena malim početnim slovom, što se moglo donekle opravdati činjenicom da se u ponekim izvorima spominju i Vlasi katoličke vjere, iako je ta pojava doista izuzetna. Statuta Valachorum iz 1630. odnosila su se samo na krajišnike pravoslavne vjere u Varaždinskom generalatu i bila su pohranjena u pravoslavnoj crkvi u Severinu. (Usp. o sudbini toga dokumenta D. Lj. Kašić, Prilozi za istoriju Statuta Valachorum, Spomenik SAN 106, 1956. O problematiki vezanoj uza nj v. B. Sučević, Razvitak »Vlaških prava« u Varaždinskom generalatu, HZ VI, 1953, 33—70.) — Nedavno je Slavko Gavrilović, Srbi u Hrvatskoj u XVIII veku, Zbornik za istoriju 14, N. Sađ 1976, ispravno postupio pišući ime Vlah velikim početnim slovom, ali ga je stavio u navodnike i dodao mu, štoviše, i srpsko ime (»Vlasi«-Srbi), čime je ovo pitanje postalo još zamršenije. Možda bi se kao najjednostavnije i izvorima najbliže rješenje moglo doista upotrebljavati ime Vlah u navodnicima, bez ikakva dodatka, ako se ne može zamijeniti pridjevom vlaški (npr. vlaški sinovi) ili srpski (npr. doseljenici i sl.).

Nije, nadalje, ispravno govoriti već od prvih početaka o »carskoj zemlji« ili lenu koje krajišnik posjeduje, kako je to još nedavno učinio Ferdo Čulinović dokazujući da se u Vojnoj Krajini »suočavamo sa specifičnim donacionalnim sistemom kasnofeudalne Habsburške monarhije«. ⁸ Nije pri tome uzeo u obzir temeljit prikaz Fedora Moačanina, koji je deset godina prije u Historiji naroda Jugoslavije izložio povijest Vojne Krajine do konca XVIII stoljeća. ⁹ Potonji je i u nekim novijim radovima dokazao da, osim u slučaju gomirskih Vlaha koji su svoje zemljište stekli otkupom, pitanje vlasništva zemlje u Krajini ostaje pravno neriješenim do 1754. kada je ono novim ustavom za Krajinu tek tada doista proglašeno carskim lenom. Do toga vremena krajišnik slobodno raspolaze zemljom na kojoj živi, što mu je, mimoilažeći pravno pitanje vlasništva, vladar zajamčio još potkraj 1627. ¹⁰

S pitanjem posjedovanja zemlje bilo je najuže povezano i pitanje ekonomske podloge u životu krajišnika. Ono se u našoj historiografiji pojavilo u zaoštrenom obliku znanstvene polemike 1951. u povodu Čulinovićeve knjige o seljačkim bunama u kojoj je autor bune krajišnika uvrstio među ostale bune značajne za feudalne društvene odnose. ¹¹ Opravdanje za taj postupak našao je u konstataciji da je krajišnik također seljak koji se izdržava poglavito obrađivanjem zemlje. Iako je svako uopćavanje krajiške problematike i zaključaka koji se iz nje povlače znatno otežano zbog razlika, prostornih i vremenskih, između pojedinih izvornih podataka, Branko Sučević je u toj polemici s pravom osporio tezu o izrazito poljoprivrednom značaju krajišnika. ¹² On je pri tome istakao primarno značenje stočarstva i postepeno prelazanje na obradu zemlje ondje gdje je to bilo moguće. Iako ima pouzdanih

⁸ Ferdo Čulinović, Državnopravni razvitak Vojne krajine (s naročitim osvrtom na Slavoniju), Rad JAZU 356, 1969, 11. Govoreći općenito o postanku Krajine autor, poslije »kolonizacionog napućivanja pograničnih predjela«, ističe osobito »dodjeljivanje tzv. 'carske' zemlje tim naseljenicima i drugim osobama uz uvjet da kao uzvrat za to oružjem brane to granično područje« (na I. mj., 10). Takvo se uopćavanje moglo osloniti samo na izuzetan slučaj prvog naseljavanja uskoka na Žumberku u 30. godinama XVI stoljeća, a ta je zemlja doista pripadala vladaru kao vlastelinu, ali na teritoriju Kranjske.

⁹ Historija naroda Jugoslavije II, 1959 (latiničko izdanje doštampano je 1960), 406—411, 689—701, 1041—1057. [Neka poglavlja o Krajini u XVI i XVII st. potječu od Nade Klaić — Tekst F. Moačanina prvi je cjelovit prikaz krajiške prošlosti do kraja XVIII st. u našoj historiografiji uopće. Autor je kasnije objavio sličan prikaz 1981. u zborniku radova »Društveni razvoj od 16. do početka 20. stoljeća u Hrvatskoj« (ur. M. Gross), produživši ga do ukidanja Krajine (83—103). — Od ostalih radova F. Moačanina osobito je važan — na žalost nedovršeni — članak »O nekim problemima iz historije Vojne Krajine I«, HZ XVIII, 1964. 327—357, s podnaslovom »Povodom rasprave dr Miše Semjana, Istorija Krajišnika i kućne zadruge u ratnoj državi« (Spomenik SAN CVIII, 1960).

¹⁰ Ispravu Ferdinanda II od 5. XI 1627. donosi Lopašić, Spomenici II, 14.

¹¹ F. Čulinović, Seljačke bune u Hrvatskoj, Zagreb 1951.

¹² B. S. Sučević, u HZ V, 1952, 127—130; usp. i njegov odgovor Čulinoviću, »Šta su bili 'krajišnici'?«, na I. mj., 437—448.

podataka iz XVI stoljeća koji govore u prilog ovom mišljenju, pa je i Moačanin u Historiji zaključio da »bazu njihove egzistencije« čini tada Vlasima »vojevanje«, a da im je uz to »glavno zanimanje stočarstvo«,¹³ daljnje istraživanje ovog problema svakako zahtijeva podrobniju monografsku obradbu.

U sklop ovih pitanja oko zemljišnog posjeda ulazi najzad i pitanje odnosa zemljišne vlastele prema došljacima koji su naseljeni na njihovim opustjelim imanjima. I danas se još ponekad općenito tvrdi da su vlastela nastojala ove došljake učiniti svojim kmetovima, iako je već Aleksa Ivić 1922, razmatrajući taj problem u Slavanskoj Krajini gdje je on na početku XVII st. bio najakutniji, došao do zaključka da je plemstvo u većini bilo svjesno nemogućnosti takvih nastojanja.¹⁴ Dotadašnji brojni slučajevi privatnih, vlastelinskih Vlahu, obvezanih na vojnu dužnost i oslobođenih tlake, govorili su odviše rječito, pogotovu u nesigurnim vremenima »dugoga rata« i njegovih neposrednih posljedica.

Hrvatski staleži su 1629. pokušali da to pitanje riješe izravnim sporazumom između Sabora i pravoslavnih došljaka. Prema tekstu koji je izuzetno unesen u saborski zapisnik na hrvatskom jeziku, »vlaškim sinovima«, »ako se k orsagu (tj. Hrvatskom kraljevstvu) dobrovoljno pridadu«, osiguravaju se ove slobode: oslobađaju se tlake i »za kmete ne budu držani« dajući zemaljskoj gospodi ono što su do tada davali generalu i kapitanima ili se s njima nekim »drugim putem pogođe«; kao »orsaški kotrigi«, tj. punopravni državljani, gotovo izjednačeni s plemstvom, »vlaški sinovi« preuzimaju obavezu vojne dužnosti i podvrgavaju se banu ili njegovu zamjeniku kao svom zapovjedniku. Prema posljednjoj točki, ova se »pogodba« potkrepljuje jamstvom vrhovnoga carskog suda i Ugarskog sabora.¹⁵

¹³ Historija naroda Jugoslavije II, 410—411.

¹⁴ A. Ivić, Jurisdikcija slavonskih plemića i srpski doseljenici od 1598 do 1630 g., Prilozi književnosti, jezika, istorije i folkloru II, 1922. — U novije vrijeme je F. Moačanin više puta potvrdio ispravnost toga zaključka konstatirajući nedavno kako »u literaturi često izneseno mišljenje da su feudalci htjeli pokmetiti vlahu nema temelja u izvorima« (Društveni razvoj u Hrvatskoj, n. dj., 87).

¹⁵ Ovaj je dokument u Historiji naroda Jugoslavije II, 1959, naprosto prešućen, a F. Moačanin ga ni u drugim svojim tekstovima nije uopće uzeo u obzir niti je iznio razloge za takav postupak. Ako činjenica da se u latinski pisanim zaključcima Hrvatskog sabora ništa o tome ne govori opravdava donekle suzdržanost prema tom dokumentu, ostaje neospornim da je on unesen u službenu knjigu Protokolâ (DA Zagreb, Br. 2, 1601—1635, str. 263) kao njihov integralni dio, a ne kao neki naknadni dodatak ili umetak. Zbog toga F. Šišić bilježi da je riječ o »suvremenom prijepisu« koji je »uvršten u zapisnik od 21. februara 1629.« (Hrvatski saborski spisi V, 1918, 462). — Za ispravnu ocjenu ovog dokumenta svakako je odlučan dodatak u kojem se na jeziku zapisnika bilježi da se »in negotiis Vallachorum« šalje kralju prepošt zagrebačkog kaptola od kojega on treba da primi dvije stotine ugarskih florena za pokriće svojih troškova. Prema tome, Šišić je s pravom zaključio da je Vlaški zakon »uvršten« u saborski zapisnik od 21. februara, jer nakon spomenutog dodatka slijedi odmah zapisnik iduće sjednice održane 29. X 1629. u kojem se na početku ukratko izvješćuje o rezultatu prepoštova poslanstva. Doda-

Taj nacrt pogodbe s »vlaškim sinovima« Rački još nije poznao; tek 1879. ga je prvi put objavio Tade Smičiklas u svojoj »Poviesti hrvatskoj«. Svoj sud o njemu izrazio je tada riječima: »Ovi članci sabora hrvatskoga izmiruju nas posvema s plemstvom hrvatskim, jer su pravedni za narod na krajini, koji s puškom na ramenu obdjelava polja svoja.« Uza sve to je uočio jedan njegov nesumnjivi nedostatak koji, kako kaže, »smućivaše osobito tako zvane vlahe«, jer »u ovih liepih člancih o pravoj slobodi naroda, kako je u ono doba malo gdje bilo, neima o slobodi vjere ni spomena«. ¹⁶ U povoljnoj ocjeni Vlačkog zakona, kako se on i danas obično naziva, pridružili su se kasnije Smičiklasu, bez i najmanje ograde, Vjekoslav Klaić i Ferdo Šišić. Prvi je 1925. objavio faksimil toga teksta, ¹⁷ a drugi je pred sam rat 1939. ¹⁸ zaključio: »Da su Srbi prihvatili ove zaista pravedne i dobronamjerne slobostine, bili bi — kako je već Klaić dobro primijetio — 'postali gotovo posve ravnopravni plemstvu hrvatskoga kraljevstva'«.«

Sačuvana izvorna građa ne dopušta da s nekom sigurnošću utvrdimo razloge koji su ovaj zakonski nacrt osudili na tako dugu zaborav. Smičiklas nije bez razloga upozorio na vjerski moment, jer je opasnost primoravanja na crkvenu uniju »vlaškim sinovima« doista prijela ne samo tada nego sve do patenta o vjerskoj snošljivosti cara Josipa potkraj XVIII stoljeća. Možda je nedovoljno povjerenje u iskrenost prijedloga pojačala i odredba koja predviđa sporazumijevanje s vlastelom o visini krajišničkih podavanja. U svakom, pak, slučaju ne može biti sumnje da se »Vlaški zakon« pojavio prekasno i da su krajiški zapovjednici, koji su se znali pri tome poslužiti i silom da spriječe mirno poravnanje između došljaka i vlastele, imali čvrst oslonac u vrhovima državne vlasti. Već iduće godine poslije donošenja saborskog nacrt Ferdinand II je svoj potpis stavio na tekst dokumenta koji je u povijest ušao pod imenom Statuta Valachorum i u sastavljanju kojega Hrvatski sabor nije uopće sudjelovao. Šišić ga, doduše, smatra »nametnutim«, ¹⁹ ali se ne može previdjeti činjenica da je nacrt Statuta potekao iz sredine onih kojima je bio namijenjen, iako je u konačnom obliku doživio i takve promjene koje im nisu mogle biti drage.

tak upućuje, osim toga, na zaključak da se »negotia Vallachorum« u ovom konkretnom slučaju odnose na Vlaški zakon koji mu neposredno prethodi. — Nedavno je Nada Klaić unijela Vlaški zakon u svoj prikaz »Pobuna i otporničkih gibanja među krajišnicima« (u knjizi »Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću«, Beograd 1976, 151—152). Taj je odjeljak teksta zaključila nedovoljno objašnjenom napomenom da nacrt zakona »ne prodire u javnost« (152) zbog nemogućnosti da se provede u život. Međutim, on nosi isto obilježje javnosti kao i saborski zapisnik kojemu je pridodat.

¹⁶ Tade Smičiklas, Poviest hrvatska II, 1879, 143 (bez 7. točke).

¹⁷ Vjekoslav Klaić, Hrvatski sabori do godine 1790. Zbornik Matice hrvatske. O tisućoj godišnjici hrvatskoga kraljevstva 1925, 307.

¹⁸ Ferdo Šišić, Politika Habsburgovaca spram Hrvata do Leopolda I, Rad JAZU 266, 1939, 144.

¹⁹ Šišić, na i. mj.

Ta se isprava nije odnosila na sve stanovnike Slovinske krajine, u kojoj je živjelo također mnogo katoličkih Predavaca i Slovincina,²⁰ nego samo na »svu općinu Vlahe« u vrhovnim kapetanijama križevačkoj, koprivničkoj i ivaničkoj. Termin »Communitas Valachorum« nije, dakle, označavao neki određeni teritorij, nego zajednicu ljudi koji su uživali stanovita prava vezana za njihovu osobu. Kao takvi raspolagali su nekom vrstom samouprave, na koju su bili već otprije navikli, i birali svoje starješine — knezove u selima i »velike suce« u kapetanijama. Uza sve to je stvarna vlast pripala nadređenom sloju komandanata, ponajviše Nijemaca iz austrijskih pokrajina, pa je i održavanje bilo kakvih sastanaka i skupština ovisilo »pod kaznom života« o njihovu odobrenju. Ta se samouprava, koja je veoma promišljeno uključena u sistem jedne vojnički uređene administracije, izuzeta ispod vlasti hrvatskog bana i sabora, ograničila uskoro na seoske knezove, a i oni su najzad postali suvišni kada se u sredini XVIII st. do kraja izgradilo strogo centralizirano uređenje čitave Vojne Krajine.

Ovaj proces nivelacije i istovjetan način života ujednačavao je postepeno različite grupe krajišnika. Još uvijek nedostaju, doduše, detaljniji radovi o katoličkim Predavcima i Slovincima, ali su tijekom XVIII st. i ta imena nestajala iz upotrebe uzmičući, kao i vlaško ime, sve više pred zajedničkim nazivom Krajišnika ili, još češće, Graničara.

Zajednička sudbina, koja je Krajinu naposljetku pretvorila u pravi vojnički logor i učinila je rezervoarom oružane moći Habsburgovaca za evropska bojišta, zbližila je ove slojeve različitog porijekla toliko da se isticanje njihove zajednice interesa ne može ocijeniti kao isprazna fraza diktirana časovitim političkim obzirima.

Poznati su, doduše, sukobi do kojih je u vrijeme doseljavanja češće dolazilo sa starosjediocima, pa i među samim došljacima, starijim i novijim, zbog zemljišta i ispaše, ali je zajednički život ove razmirice s vremenom izgadio. Tako je vojvoda i veliki sudac »vsih laških sinov Ivaničke krajine« ustao 1642. u obranu Predavaca kojima je zagrebački biskup nametnuo plaćanje žirovine, opravdavajući svoj postupak time »da smo jedna braća, da oni ne mogu prez nas živi biti, kakoti ni mi brez njih«.²¹ A stotinjak godina kasnije je među kažnjenim sudionicima krajišničke bune koja je 1755. izbila u Varaždinskom generalatu nakon donošenja nove uredbe o Krajini, bilo više katolika negoli pravoslavnih.²² Kao toliko puta ranije, čak su se tada

²⁰ O krajišnicima katoličke vjere, koji se u pravilu ne nazivaju Vlasima, nema još uvijek jednoga temeljitijeg rada. Prema najnovijem podatku F. Močanina, nedovoljno pouzdanom, »katolici su sačinjavali bar trećinu stanovništva Varaždinskog generalata, a vjerojatno i više« (Društveni razvitak, 88). Da se »Slovinci« (lat. Sclavonici) tj. starinci iz Slavonija, srednjovjekovne Slavonije, nisu službeno uopće ubrajali u »prave Vlahe«, izričito konstatira Leopold II u potvrdi vlaških privilegija 21. II 1659 (... et maxime Sclavonicos aliosque subditos, qui veri Valachi non sunt...). Usp. Lopašić, Spomenici III, 443.

²¹ Lopašić, Spomenici II, 1885, 261 (pismo vojvode Đurđa od 5. listopada 1642).

²² Prema tekstu presude koju je objavio Ljuđevit Ivančan, Iztraga proti buntovnim krajišnikom varaždinskog generalata g. 1755, Vjesnik Zemaljskog arhiva V, 1903, 70—74, od 101 kažnjenog sudionika otpao je 61 na katolike.

i kmetovi u neposrednom susjedstvu digli s ciljem da postanu »krainšćani« i tako jaram svoje vlastele zamijene za službu carskog vojnika, iako je i ova postajala sve težom. Takav se slučaj i kasnije poneki put ponovio.²³

Sasvim izuzetnom epizodom u povijesti zrinško-frankopanske urote protiv habsburškog dvora 1670. ostalo je nedovoljno istraženo pitanje učešća u njoj episkopa Gavrila Mijakića, koji je potkraj te godine uhapšen i 1672. utamničen u šleskoj tvrđavi Kladsko, gdje ga je 1686. zatekla i smrt.²⁴

Pošto su u Bečkom ratu potkraj XVIII st. Hrvatska i Slavonija, osim jugoistočnog Srijema, bile napokon oslobođene Turaka, pa se područje Varaždinskog generalata odjednom našlo podalje od nove granice, Hrvatski je sabor ponovo pokrenuo pitanje njegova vraćanja, ali je kraljev pristanak i taj put ostao najzad samo pusto obećanje. Štoviše, oslobođeni dio Slavonije pretvoren je u kondominij dvaju najviših dvorskih ureda, Ratnog vijeća i Dvorske komore, a kada su 1748. bile nekadašnje županije ipak obnovljene, njihovi rubni krajevi duž Save i Dunava uključeni su u Vojnu Krajinu kojoj su pripadali do kraja njezina opstanka. Pokušaj Baltazara Adama Krčelića da u vezi s velikim bunama krajišnika i kmetova 1755. predloži osnivanje zajedničke vrhovne oblasti za Krajinu i Provincijal nije naišao na odjek.²⁵

Usporedo s dubokim reformama u krajiškom uređenju, život je u Krajini počeo od sredine XVIII st. dobivati neka nova obilježja. Sve življa trgovina prema moru, osobito žitna, kretala se plovnim putovima koji su uglavnom prolazili kroz teritorij Krajine, a i prosvjetna su nastojanja dvora ostavila u njoj poneki trag. Pored trgovačke buržoazije, ma kako ova bila još slabija i ograničena na svega nekoliko gradskih naselja duž puta od Zemuna do Rijeke, pojavio se na tlu Krajine, iako vrlo usporeno, i sloj inteligencije,

²³ Usp., npr., pokret na daruvarskom vlastelinstvu grofa Izidora Jankovića 1815. (Sl. Gavrilović, Agrarni pokreti u Sremu i Slavoniji početkom XIX veka, Posebna izdanja SAN 344, 1960, 151—203.)

²⁴ Gavriilo Mijakić koji je od 1663. do 1670. bio »episkup srpskih sinov pomilovanjem Božim« — kako se sâm potpisao u svom, na kajkavštini sastavljenom, pismu biskupu P. Petretiću od 4. lipnja 1664. — bio je omiljen među srpskim življem u Varaždinskom generalatu, a i ban Nikola Zrinski osobito se zalagao za njegovo imenovanje. Čak ga je i biskup Petretić, koji se protivio njegovu imenovanju jer ga je, prema A. Iviću, smatrao »vatrenim pristalicom pravoslavlja i pećskog patrijarha«, cijenio kao čovjeka »učena i valjana«. Usp. o njemu opširnije prikaze A. Ivića, Iz istorije crkve hrvatsko-slavonskih Srba tokom XVII veka, Vjesnik Zemaljskog arhiva XVIII, 1916, i Marčanska episkopija. Tragedija episkopa Mijakića i njegovih kaluđera, Brastvo 33, Beograd 1926, 68—78 (pogl. I—IV), te Janka Šimraka, Marčanska Eparhija. Vladika Gabre Mijakić. Bogoslovska smotra XIX, 1931, 147—191. — Rezultate dosadašnjih istraživanja F. Moačanin je u svom posljednjem prilogu (Društveni razvoj u Hrvatskoj, 90) sažeo u zaključak da je Mijakić posredovao između Petra Zrinskog i vlaških starješina, te da je ban »tom prilikom izdao i privilegije za vlahe, koje je čuvao Mijakić«, ali o kojima »na žalost ne znamo ništa«. To bi, prema njemu, bila »posljednja prilika da se vlasti uklope u društveno uređenje feudalne Hrvatske«.

²⁵ Usp. o tome prijedlogu Krčelićeve Annuae (u prijevodu V. Gortana, 1952), 150.

uglavnom u odori vojnoupravnih i sudbenih oficira. Svakako je pažnje vrijedna činjenica da je broj slušača koji su od 1790. do 1830. dolazili na zagrebačku Akademiju znanosti iz bliske Krajine znatno premašio broj slušača iz triju slavonskih županija.²⁶ Pogotovu je u tom pravcu od 1807. dalje povoljno djelovao studij budućih vojnih činovnika (Ökonomieoffiziere) u štajerskom Grazu.

Međutim, odlučno značenje za širenje narodne prosvjete otvaranjem škola na slavenosrpskom jeziku tadašnje pismenosti u ugarskih Srba i za buđenje nacionalne svijesti u srpskom stanovništvu na krajiškom području imalo je više svećenstvo koje je u Krajinu dolazilo iz razvijenije ugarske sredine. Njihovim poglavitim utjecajem srpsko je nacionalno ime od sredine XVIII st. sve više prevladavalo ne samo među obrazovanim trgovcima i pravoslavnim protama nego i u službenoj praksi viših državnih oblasti. Od 70-ih godina XVIII st. sve su češće vijesti o pokretanju ili otvaranju škola i »školica« koje se naprosto nazivaju srpskima.²⁷ Ovaj proces nacionalnog buđenja u hrvatskih Srba nije još uvijek dovoljno istražen, a nije dovoljno proučen ni utjecaj prvoga srpskog ustanka na Krajinu, osim, dakako, zahvaljujući poglavito radovima Slavka Gavrilovića, na području Srijema.²⁸

Taj proces je tekao usporedo s nešto polaganijim razvojem u Hrvata koji su morali ponajprije prevladati unutrašnju podvojenost što je kaikavce, s njihovom književnom i političkom tradicijom, odvajala od ostalih. Ubrzalo ga je tek mlado pokoljenje pod vodstvom Ljudevita Gaja čije je djelo, prema riječima njegova suvremenika Maksimilijana Price iz 1847, »ulilo nove, žive krvi i višeg života u suhe žile ne samo Hrvatskog nego i srbskog plemena, pa u najnovije doba i u žile Krainske i Štajerske«.²⁹ Ovaj umni sin koreničkog prote pripadao je tada najužem krugu karlovačkih ilira, okupljenih oko Ivana Mažuranića i Dragutina Kušlana.³⁰ Značenje toga preporodnog pokreta izrazio je ubrzo zatim dobro promišljenim riječima: »Da Hãrvati, misleći o uskãrsnuću svoje grane, a potom i čitavog južnog slavjanstva, svoju krasnu i visoku misao niesu skružili (tj. ograničili; J. Š.) na tiesne medje triuh županiah, to im zaista služi na čast i slavu, jerbo sviedoči, da su napipali bilo i živac svom plemenu.«³¹

²⁶ Usp. Krešimir Nemeth, Zagrebačka akademija uoči Narodnog preporoda, »Iz starog i novog Zagreba« I, 1957.

²⁷ Usp. o tom školstvu brojne podatke Vasilija Đerića, O srpskom imenu po zapadnim krajevima našega naroda, Karlovac 1914.

²⁸ Usp. osobito Slavko Gavrilović, Vojvodina i Srbija u vreme prvog ustanka, N. Sad 1974, 79—88.

²⁹ M. Price u pismu Gaju od 1. IV 1847. (J. Horvat — Jakša Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju, Građa za povijest književnosti hrvatske 26, 1956, 399).

³⁰ Usp. Stanko Dvoržak, Karlovačko društvo »Ljubitelja nauka« (tiskano kao rukopis), Zagreb 1979; J. Šidak, Značenje Karlovca u preporodnom pokretu, zbornik »Karlovac 1579—1979« i »Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti«, Zagreb 1981, 270—271.

³¹ Maks Pleševički, O Ljudevitu Šturu i slozi, Danica XIV, 1848, 44.

Vojna krajina zauzima u povijesti ilirskog pokreta istaknuto mjesto. Gaj joj je u svojim sjećanjima pridao, pored Kačićeve pjesmarice, poglavitu ulogu u njegovu zaokretu prema štokavštini kao književnom jeziku. U Karlovcu gdje je 1826. završio gimnazijske nauke, imao je, kako piše, »prigodu [...] da vidam ljudi staroga kova narodnjega, čeljadi od jezgre našega naroda i hrvatskoga i srbskoga, i da slušam junački jezik njihov«. A Mojsiji Baltiću, krajišniku iz Gline, s kojim je zatim drugovao u Grazu, upisao je u zaslugu, možda i nešto pretjerano, da mu on »prvi odkri nutarnju vrijednost čistoga našega narodnoga jezika, koji je jedini dostojan obćenoga imena ilirskoga«. ³² Gajeve veze s krajišnicima ostale su i kasnije, za cijelo vrijeme njegove javne djelatnosti, veoma bliske, a Krajini u cijelosti dodijelio je, štoviše, posebnu ulogu i u svojim političkim planovima. ³³

Ideje preporodnog pokreta naišle su uopće na dobar prijem među krajiškom inteligencijom, poglavito oficirima. Iako i danas smatram ispravnom svoju konstataciju da je ilirizam, »zahvaljujući u mnogome upravo svom imenu, naišao u početku na dosta jak odjek među Srbima u Vojnoj krajini«, ³⁴ za razliku od onih u Ugarskoj, ipak nedostaje još uvijek njezino temeljitije provjeravanje. Vrlo poučna rasprava Ilije Mamuzića o »ilirizmu i Srbima« ³⁵ ograničila se uglavnom na pitanje odnosa ugarskih Srba prema ilirskom pokretu do početka petog desetljeća. Međutim, Pricin slučaj nije nipošto bio osamljen. Kao »Ilir od Ostrožca grada« potpisao se u svom pismu Gaju od 6. ožujka 1840. i nadareni samouk Ognjeslav Utješenović, ³⁶ koji se dvije godine kasnije proslavio svojom pjesmom »Jeka od Balkana«.

Ali je za njih obojicu — a mogao bi se navesti još pokoji takav primjer — bila značajna činjenica da oni nisu ilirskom imenu žrtvovali svoje nacionalno ime, kao što to, uostalom, nisu činili ni Hrvati koji su pripadali preporodnom pokretu, iako su zbog duboko ukorijenjene regionalne pocijepanosti i »horvatske« skučenosti domaćih protivnika, mađarona, bili primorani da u početku jače ističu ilirsko ime. Protivno ideji o zajedničkom književnom jeziku za sve Južne Slavene, tako značajnoj za Gajevu koncepciju ilirizma, Prica je još uoči Četrdesetosme iznio zanimljivo teoretsko opravdanje za opstojnost posebnih književnih jezika i individualnosti u pojedinih južnoslavenskih naroda. ³⁷ Poticaj za takav istup — i to na stranicama Gajeve

³² Lj. Gaj, Vjekopisni moj nacrtak (u knjizi Velimira Gaja, Knjižnica Gajeve, Zagreb 1875, XXIII i XXIV). Usp. i novo izdanje toga teksta, popraćeno brojnim bilješkama, od J. Šidaka, »Kaj« XIII, 1982, br. 1, 64—81.

³³ Usp. Philip E. Mosely, A Pan-Slavist Memorandum of Liudevit Gaj in 1838, The American Historical Review 1935, 704—718.

³⁴ J. Šidak, Hrvatski narodni preporod — ideje i problemi, Kolo, n. s. IV/II, 1966 (Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, 1973, 104).

³⁵ Ilija Mamuzić, Ilirizam i Srbi, Rad JAZU 247, 1933. Usp. i tematski znatno prošireniji rad istog autora, Odjeci ilirizma Srpski i Hrvatski, Građa JAZU 32, 1978.

³⁶ J. Horvat — J. Ravlić, n. d., 472.

³⁷ Pleševički, n. d., Danica XIV, 1848.

»Danice«! — dala mu je knjižica tvorca slovačkoga književnog jezika i nacionalne ideje L'udovíta Štúra koju je Prica i sam preveo.³⁸

Slom Metternichova sistema i ukidanje feudalnih odnosa na selu, do čega je ožujaska revolucija 1848. u Austrijskom carstvu dovela, odrazili su se na svoj način i u životu Vojne Krajine. U njezinu se unutrašnjem uređenju nije, doduše, ništa promijenilo. Izuzmemo li srpski nacionalni pokret koji je na tlu današnje Vojvodine zahvatio u svom silovitom zamahu i njezin istočni dio, Krajina je zadržala svoje dotadašnje uređenje nepromijenjeno³⁹ i ponijela na sebi glavni teret rata koji je Austrija povelala protiv pobjedonosne revolucije u Italiji. Uza sve to je hrvatski pokret u svojim »Narodnim zahtijevanjima« od 25. ožujka 1848. predvidio, između ostaloga, i temeljite promjene u krajiškom uređenju. Taj je program sadržavao zahtjeve za »krijepko i novo sjedinjenje [...] cijele naše vojničke granice glede političkog upravljanja«; povratak »narodnih graničara, koji se nalaze u Italiji«; dokidanje »i u granici vojničkoj svih cesarskih i občinskih robota«, a »občinam krajišničkim neka se povrate njihove šume i pašee«; uređenje »u granici občina varoških i seoskih [...] na slobodnom temelju, s tim pravom, da mogu same sebe upravljati i sebi sud krojiti«; najzad, da »svaki krajišnik neka uživa kao slobodan čovjek jednaka prava i slobodu s ostalimi stanovnici trojedne kraljevine«. ⁴⁰ U ovom programu, kao ni kasnijim peticijama iz Krajine Hrvatskom saboru, nije — protivno tvrdnji V. Bogdanova — bilo riječi o njezinu ukidanju.⁴¹

U zamršenom položaju u kojem se Hrvatska tada nalazila, spomenuti se zahtjevi nisu mogli odjednom ispuniti. Golema se promjena sastojala već u tome što je Vojna Krajina prvi put od svog postanka bila punopravno zastupana u novo izabranom Hrvatskom saboru koji više nije bio staleška skupština feudalnog tipa. Taj je sabor, nadalje, donio prijedlog »Krajiškog zakona« koji je trebao omogućiti prelazak na novi sistem za boljih vremena, ali je u olakšicama za krajišnike koje je trebalo odmah provesti u život zadržao jednu od njegovih najomraženijih poluga — »burekautičku administraciju« vojnih starješina, taj »dvogub despotizam od strane starešina feldštanda i verwaltunga«, kako ga naziva krajiški zastupnik Dimitrije Orelj u svome protestu, potpisanom od većine zastupnika iz Krajine.⁴²

Do povratka krajišnika s talijanskog bojišta nije također došlo, iako se još u mjesecu kolovozu, nakon austrijske pobjede u Italiji, proširila zemljom

³⁸ L'. Štúr, Nárečja slovenskua alebo potreba písanija v tomto nárečí, Požun 1846. — Pricin prijevod nije nikada objavljen, a ni njegov rukopis nije se do danas mogao pronaći.

³⁹ Zadržan je i omraženi vojnobirokratski sistem. Usp. o tome J. Šidak, Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848—49, Zagreb 1979, 207—212.

⁴⁰ Usp. Šidak, isto, 51/2 (faksimil na i. mj., 74—75).

⁴¹ Usp. Vaso Bogdanov, Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49, Zagreb 1949, 204 i na drugim mjestima.

⁴² Tekst Oreljeve spomenice od 6. VII 1848. u cjelini donosi Šidak, Studije (v. bilj. 37), 211—212, bilj. 45 (Bogdanov, Društvene i političke borbe, 206—207, ne objavljuje ga u cijelosti).

oveća brošura, koju su »neki ljubitelji slobode«, bez sumnje iz Vojvodine, objavili u ćirilici pod naslovom »Opomena i poziv' srb'skog' i hrvatskog' naroda k' svojim' synovima graničarima, svyma u obšte, a naročito k' onima, koi u Italii vojuju«. ⁴³ Uznemireni vijestima o opasnosti koja zbog sukoba s Mađarima prijeti njihovima kod kuće, graničari su isprva bili doista skloni da napuste bojište, ali ih je proglas bana Jelačića koji im je on 20. VI uputio za vrijeme boravka hrvatske deputacije na dvoru u Innsbrucku, opet primirio. Kada je ban u početku rujna, kada se neko rješenje spora s Mađarima pokazalo nemogućim, objavio peštanskoj vladi rat, učinio je to vojnički nedovoljno pripremljen i povrh toga teško opterećen mnoštvom krajiških dobrovoljaca koji su u povijesti toga pohoda ostavili neslavni spomen kao rulja »skakavaca«. ⁴⁴

Za žrtve koje je Krajina uložila u spašavanje prijestolja nagrada je vladara bila skromna. Krajišnici su, doduše, uredbom iz 1850. dobili napokon zemlju u puno vlasništvo i u ponečemu su mogli svoj život učiniti snošljivijim, ali je Krajina i dalje ostala potpuno odvojena od Hrvatske, iako je vladar i tom prilikom priznao da joj ona pravno pripada. Kako je to austrijska vlada već 1826. predvidjela, Vojna Krajina je i dalje trebala da ostane rezervoar njezine vojne moći na evropskim bojištima i uz to najdjelotvornije sredstvo političkog pritiska na Ugarsku. ⁴⁵ Međutim, krvavo iskustvo Četrdesetosme znatno je oslabilo poslovičnu vjernost krajišnika prema caru i poraz je austrijske vojske kod Solferina 1859. uvjerio suvremenike da ona pripada prošlosti.

Obnova ustavnog života nakon jednog desetljeća apsolutističke vladavine opet je u Hrvatski sabor dovela 1861. zastupnike iz Krajine koji su taj put u većini odlučno osudili njezino vojničko uređenje i dali svoj glas zaključku saborske većine da se zajednički poslovi s Austrijom ne priznaju. Ti su zastupnici bili, doduše, primorani da se odmah zatim vrate kući, ali pitanje razvojačenja i sjedinjenja s Hrvatskom nije se više moglo skinuti s dnevnog reda. Ponovni poraz austrijske vojske 1866. u ratu s Pruskom i podjela Monarhije u dvije samostalne države, Austriju i Ugarsku, koja je 1867. slijedila, otvorili su posljednju fazu u povijesti Vojne Krajine. Težište u donošenju presudnih odluka o daljnjoj sudbini Krajine prešlo je tada na Ugarsku, pa su poglavito njezini interesi, politički i ekonomski, doveli 1871. najprije do

⁴³ Ta se brošura sačuvala u Gajevoj knjižnici (danas u Nac. i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu pod sign. R III—8°—494) i nije više u cjelini nikada kasnije preštampana. Bogdanov, Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848/49, Zagreb 1949, uvrstio je u pojedine odjeljke knjige, tematski raspoređene, odlomke iz te brošure (str. 118—125, 182—184, 308, 390—391, 457—459).

⁴⁴ Usp. o njima Šidak, Studije ... 1848/49, 245—247, a o njihovu povratku kroz Karlovac dnevnik Dragojle Jarnevićeve (Stanko Dvoržak, Događaji g. 1848. u Dnevniku D. Jarnevićeve, Hist. zbornik IX, 1956, 149—150).

⁴⁵ Usp. Julius Miskolczy, Zur staatsrechtlichen Stellung der Militärgrenzen, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, 42—43. Misao o upotrebi krajišnika protiv Ugarske pogotovu je u Beču postala aktualnom 1840. (Usp. isti, A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában I, Budapest 1927, 592/3.)

priključenja jednog dijela Krajine Hrvatskoj i do razvojačenja preostalog većeg dijela, a deset godina kasnije i do konačnog ujedinjenja s materom zemljom. O žilavoj borbi koju je Hrvatska, u spletu najrazličitijih interesa, morala na putu do tog cilja u posljednja dva desetljeća povesti, iscrpno govori knjiga Mirka Valentića koju danas predajemo ovdje javnosti.⁴⁶

Zusammenfassung

ÜBER DIE BEDEUTUNG DER MILITÄRGRENZE IN DER KROATISCHEN GESCHICHTE

Der V. veröffentlicht hier seinen Vortrag, den er Ende November 1981 am Symposium über die kroatische Militärgrenze vorgelesen hatte. Dem Text hat er nachträglich mehrere Bemerkungen beigefügt, in denen er, ausser der wichtigsten Probleme, auch die diesbezügliche jugoslavische Literatur behandelt.

⁴⁶ Mirko Valentić, *Vojna Krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849—1881*, Zagreb 1981, 360. — Od ostalih autorovih radova o Krajini zavređuju posebnu pažnju: O nekim problemima Vojne Krajine u XIX stoljeću, *HZ XVII*, 1964, 359—389; Osnovni problemi u ekonomici Hrvatsko-slavonske Vojne Krajine, na i. mj. *XVIII*, 1965, 59—102; i cjelovit prikaz povijesti Vojne Krajine u *Enc. Jug. VIII*, 1971, 522—528 (s najvažnijom literaturom).

Posljednja bibliografija o Vojnoj krajini u cjelini objavljena je 1973. u knjizi »Die k. k. Militärgrenze. Beiträge zu ihrer Geschichte.« *Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien*, Band 6, 291—324. Izradili su je Kurt Wessely i Georg Zivkovic (sic! J. Š.). Budući da se u njihovu predgovoru neopravdano ističe »nepouzdanost ili nepotpunost« bibliografskih podataka u Historiji naroda Jugoslavije II, valja upozoriti na teške i neshvatljive pogreške u njihovu vlastitom navođenju naše literature. Evo nekoliko primjera: Kukuljević Joannes, und (!) Sakcinski Ivan, *Jura regni* (316); Polit Decanović mj. Desančić (323); F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda ...*, Zagreb 1916—1920 (297); Ilić mj. Jelić Luka (230); J. Matasović, *Kulmerovo pismo banu Jelačiću 1848* (297; komentar i bilješke Matasovića i M. Stanisavljevića uz izdanje Kulmerovih pisama od A. Makanca); E. I. Tkalac, *Mladosti u Hrvatskoj*, Beograd 1925 und 1926, mj. *Uspomene iz itd.*

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Ivan KAMPUŠ
Bernard STULLI
Jaroslav ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Jaroslav ŠIDAK

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šalžite na adresu:
Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 500 din.

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — prosinac 1982.